

Кучерук О.А. Лінгводидактичні умови виховання почуття прекрасного // Основи естетичного виховання в шкільному курсі української мови: Навчальний посібник. – Житомир, 2006. – С.44- 50.

§ 3. Лінгводидактичні умови виховання почуття прекрасного

Система естетичного виховання учнів у процесі навчання мови включає широке коло питань. Для того щоб розкрити шляхи, форми і методи роботи, що забезпечують мовно-естетичне виховання учнів, необхідно зупинитися перш за все на лінгводидактичних умовах, тих найбільш загальних положеннях – принципах, дотримання яких зумовлює високий рівень навчально-виховного процесу.

У методиці навчання мови розрізняють принципи загальнодидактичні (науковості, доступності, наочності, індивідуалізації, диференціації, зв'язку навчання з вихованням та ін.), які в лінгводидактиці конкретизуються та розкриваються на мовному матеріалі, і принципи, що впливають з особливостей самого предмета (наприклад, розуміння мовних значень і одночасний розвиток лексичних, граматичних навичок, культурологічний принцип, комунікативно-діяльнісний тощо). На практиці вони виступають не ізольовано один від одного, а в тісному взаємозв'язку. На обов'язковість і комплексність їх використання під час вивчення української мови вказують О. Біляєв, С. Караман, І. Олійник, М. Пентилук та ін. Окремі лінгвометодичні принципи можна більшою мірою пов'язати з естетичним вихованням – це функціонально-стилістична спрямованість у вивченні мови, зв'язок навчання мови з розвитком мовлення, структурно-семантичний аспект вивчення синтаксису, зв'язок навчання пунктуації з виразним читанням. Сюди ж можна віднести принцип оцінки виражальної функції мовних засобів, запропонований Л. Федоренко.

Наукове обґрунтування принципів навчання має місце ще в працях Я. Коменського, Ж. Руссо, І. Песталоцці. Що ж стосується визначення вихідних положень, які лежать в основі мовно-естетичного виховання, то потрібно спершу розглянути загальні принципи виховання почуття прекрасного.

Теоретичне розкриття загальних принципів естетичного виховання простежується в працях С. Герасимова, Л. Коваль, Г. Лабковської, Б. Лихачова, Б. Неменського, М. Таборидзе, Г. Шевченко та ін. Так, М. Таборидзе основним принципом естетичного виховання вважає принцип активності [28, с. 10]. Естетична орієнтація навчання активізує чуття мови, естетичне ставлення учнів до мови і, зрештою, до навколишнього світу. Принцип активності вимагає такої організації естетичного виховання, щоб учні використовували всі свої інтелектуально-почуттєві можливості, у тому числі й асоціативне мислення.

Процес навчання мови в школі часто впливає головним чином на мислення, пам'ять учнів і найменше – на їхні емоції, почуття, уявлення. М. Скаткін бачить вирішення цієї проблеми в дотриманні принципу створення позитивного емоційного фону [24, с. 81]. Серед засобів емоційного впливу на учнів учений називає мистецтво та емоційне мовлення вчителя. Про особливе значення принципу емоційності для організації навчально-виховної роботи з мови зазначено в працях В. Сухомлинського, М. Стельмаховича, М. Вашуленка та ін. Важливість принципу емоційності розуміла і Софія Русова: "Без емоціонального елемента навчання мови не може мати успіху [75, с. 249]". На її думку, ефективність виховання визначається мистецтвом естетичного сприймання та емоціями, саме від питомої ваги емоційного фактору залежить рівень естетичної вихованості учнів. Дотримання принципу емоційності на уроці "мови-мовлення", який живе в слові і живе словом, передбачає розглядати виражальний мовний засіб не тільки як структурну чи комунікативну одиницю, але й як своєрідну партитуру емоцій, оскільки він (засіб) використаний для передачі певного емоційного змісту. Організація естетичного виховання на уроці мови може бути спланована й закріплена у свого роду "емоційній партитурі" (термін "емоційна партитура уроку" належить Р. Брандесову [10, с.14-21]) – своєрідному записі "кроків" конкретної діяльності, спрямованої на вияв емоційного підтексту звичайної урочної роботи. Таким чином, естетичне виховання засобами мови можливе за умови емоційного підтексту уроку.

Б. Лихачов серед найбільш значущих і актуальних принципів виховання почуття прекрасного називає такі: принцип всезагальності естетичного виховання і художньої освіти, ідея комплексного підходу до виховання, зв'язок естетичної діяльності дітей з життям, поєднання класних, позакласних, позашкільних занять і організованого впливу мистецтв за допомогою засобів масової інформації, принцип єдності художнього і загального психічного розвитку дітей, принцип творчої діяльності і, нарешті, принцип естетики всього життя дитини [52, с. 62-64].

С. Герасимов так формулює принципи естетичного виховання: принцип єдності навчання і виховання, принцип раціонального і емоційного, принцип міжпредметних взаємозв'язків [79, с. 11-14]. Ще Я. Коменський говорив: "Усе, що знаходиться у взаємному зв'язку, повинно викладатися в тому ж зв'язку [41, с. 368]". У шкільній практиці навчання рідної мови потрібно забезпечити органічні зв'язки з літературою, в аспекті естетичного спрямування вони мають бути більш глибокі і продумані, ніж сьогодні. Ця лінгводидактична умова дає можливість учням перейти на якісно новий рівень мислення і відповідно – мовлення.

Особливості естетичного сприймання, подвійна природа людського мислення, виражальний потенціал засобів мови і мовлення недостатньо враховані в загальноприйнятих лінгводидактичних принципах. Урахування загальних і спеціальних теоретичних положень, які визначають умови організації мовної освіти, відкриває можливості подальшого конструктивного вирішення проблеми мовно-естетичного виховання – визначення чинників, за яких навчання мови буде мати більший естетичний вплив на учнів. У цьому плані значущими є специфічні принципи мовно-естетичного виховання: формування мовно-естетичної освіченості, екстралінгвістичний підхід до засобів мови, цілісність емоційного і раціонального пізнання мови з опорою на її виражальні засоби, єдність лінгвістичного та літературознавчого підходів до слова в аналізі тексту художнього стилю, поєднання естетичного розвитку дітей із словесною творчістю. Розглянемо особливості кожного з них.

Формування мовно-естетичної освіченості. Цей принцип передбачає органічне поєднання системи естетичного виховання з мовним, ознайомлення учнів з такими поняттями, як "естетика мови і мовлення", "виражальні засоби мови", "тонке чуття мови", "мовний смак", "мовний стиль", "мовна глухота", "словесна образність", "мова-суржик", "деформований текст", "гуманістична наповнюваність висловлювання", "відшліфованість слова", "переконливість промови"; формування в них національного лінгвістичного світогляду, естетичного мовного чуття, запобігання шкідливому впливу суржику, дотримання норм літературної мови, розвиток образно-емоційної культурної пам'яті, що дасть змогу дбайливо та ефективно відбирати слова, "як квіти в букет".

Екстралінгвістичний підхід до засобів мови. Суть цього принципу полягає в тому, що розглядати і вибирати мовні засоби потрібно шляхом усвідомлення позалінгвістичних факторів (мовець, адресат мовлення, мета висловлювання, життєві ситуації, явища природи) та їх естетичних ознак. Так, щоб скласти обставинне підрядне речення умови, необхідно уявити життєву ситуацію (наприклад, потреба перебраться на протилежний берег річки: "*Друже, якщо буде човен, то я перепливу на той берег*").

Застосування екстралінгвістичного підходу до мовних засобів, які функціонують у мовленні, передбачає врахування суспільних зв'язків між учасниками комунікації і дає можливість переосмислити мовний знак як засіб самовираження особистості. Школярі мають збагнути, що мовні форми в конкретних мовленнєвих ситуаціях набувають ситуативної інформації, можуть виражати характерні стосунки між учасниками спілкування, повагу до співрозмовника, ввічливість, співчуття, особливості мовлення жінок, чоловіків і т. ін. Наприклад, спостереження учнів за живою мовною практикою людей, аналіз художніх текстів дасть змогу зробити висновок, що комунікативна поведінка жінок часто експресивна, надто емоційна, не скрізь послідовна. Очевидно, з цими характеристиками асоціюється стійке словосполучення *жіноча логіка*, у якому відбито особливості сприймання й осмислення світу жінкою. Логіка (*гр.*) походить від *слово, мова, розум*, пов'язане з *розповідаю, промовляю*. Відтак *жіноча логіка* – це особлива логіка у вчинках, мовленнєвій поведінці. З нею пов'язані стереотипні уявлення про мовленнєву діяльність жінок, відображені у висловах *баб'яче голосіння* (голосне причитання та оплакування померлих за себе і за рідних), *язиката Хвеська* (жінка, яка любить багато говорити), *сорока на хвості принесла* (про надмірно балакучу людину, переважно жінку, яка поширює чутки, відповідно ключове слово в жіночому роді), *не pomoже бабі й кадило, коли бабу сказило* (про поведінку жінки, яка втратила самовладання від гніву, злості) тощо.

Застосовуючи екстралінгвістичний підхід, скажімо, до вивчення форм етикетного мовлення в комунікативних ситуаціях, учні можуть, зокрема, побачити, що в українській мові, крім загальноживаних *добрий ранок (день, вечір), здрастуйте*, у розмовному стилі, художній літературі широко використовуються й інші форми вітання під час зустрічі – *доброго здоров'я, добридень, здоровенькі були*. Наприклад:

- Добридень вам! З неділею будьте здорові! – тихо сказав Моссаковський і поцілував Онисю в руку.
- Доброго здоров'я! Спасибі вам! – тихо обізвалась Онися (*І. Нечуй-Левицький*).

Аналізуючи поданий текст, у якому виражено культуру народу, потрібно зробити висновок: у наведеній ситуації відповідно до традицій мовленнєвого етикету, закріплених у народній практиці спілкування, чоловік перший ввічливо вітається із жінкою, використання невербальних засобів спілкування – тихий тон розмови, цілування руки жінки з боку чоловіка – є показником вихованості, виявом любові, дружби, поваги при зустрічі. Звертаємо увагу школярів на те, що українське привітання *добридень*, зазвичай, доповнюється побажанням здоров'я, як це видно в поданому діалозі.

Таким чином, позамовний підхід до засобів мови – важлива умова формування комунікативної компетенції учнів, необхідної для становлення естетично вихованої мовної особистості.

Цілісність емоційного і раціонального пізнання мови з опорою на її виражальні засоби. Такий підхід передбачає текстову основу мовного дидактичного матеріалу. Використання текстів створює можливості не лише для природного оволодіння мовою, а й для розуміння естетичного потенціалу мовних засобів. Ця думка пронизує методичні погляди К. Ушинського, І. Огієнка, В. Сухомлинського та ін. Тільки художній текст здатний створити емоційно-естетичний фон сприймання, вплинути на почуття, а також розкрити окреме мовне явище у зв'язку з іншим, повноцінно й органічно.

Чуттєве сприйняття навчальних художніх текстів дає матеріал для мовного аналізу, експресивної оцінки, розвиває естетичні судження, смаки. У такий спосіб учні отримують більш повне уявлення про виражальні можливості мови й оволодівають різними способами поєднання мовних одиниць у висловлюванні. Дотримання цього принципу розвиває асоціативне мислення, мовленнєву пам'ять, чутливість до відтінків емоційних барв слова, що сприяє уникненню чисто логічного, безобразного, а тому й недостатньо ефективного пізнання мови, і є важливою передумовою формування мовленнєвої компетенції школярів.

Відповідно під час вивчення фонетики з метою естетичного виховання виникає потреба в доборі спеціального дидактичного мовного матеріалу – пісенно-фольклорного, ритмізованого тексту. Наприклад:

Нічого. Спала. Хто ж зимою робить?
Спить озеро, спить ліс і очерет.
Верба рипіла все: "Засни, засни...".
І снилися мені все білі сни:
На сріблі сяли ясні самоцвіти,
Стелилися незнані трави, квіти,
Блискучі, білі... (*Леся Українка*).

Як уже було сказано, саме в поетичних текстах мова найповніше розкриває свої виражальні можливості. Дотримання принципу цілісності емоційного і раціонального пізнання мовних знаків допоможе відчутти й осмислити специфічне звучання поетичного слова, передане фонетичними засобами.

Використання виражального потенціалу дидактичного тексту з опорою на власне українську лексику та систему тропів формує асоціативні зв'язки в пам'яті, сприяє збагаченню пасивного і активного словникового запасу учнів як основи для розвитку думки, повноцінного сприймання слова в контексті, тобто в природному оточенні, не ізольовано:

Поле чорніє. Проходять хмари,
Гапують небо химерною грою.
Пролісків перших блакитні отари...
Земле! Як тепло нам із тобою! (*М. Рильський*).

Під час вивчення будови слова підвищити настрої учнів, викликати інтерес до теми можна за допомогою поезії М. Пасічника:

Як у дерев, у слів є кривні корені,
Незмінні, як незмінна правди суть.
У префіксах і суфіксах заховані,
Вони життя їм, немічним, дають.
У повсякденній свіжій мовній повені
Слова тому й цвітуть із губ людських,
Що коренями кривними напоєні
Гіллячки-префікси і суфікси-бруньки.

У результаті сприймання образна палітра вірша викликає в п'ятикласників емоцію здивування, яка спонукає до пізнання і творчості.

Що стосується морфології, то слід постійно пам'ятати про синтаксичну основу частин мови, бо вони формуються в реченні (наприклад, "*У невмілого руки не болять*", "*Линивому завжди ніколи*", "*Мудрим ніхто не родився, а навчився*", "*Розумний научить, а дурень намучить*" – *Нар. тв.*), тому й вивчати їх потрібно в синтаксичному оточенні (тексті).

Створення текстової основи дидактичного матеріалу з використанням прислів'їв, уривків із творів І. Котляревського, Т. Шевченка, Панаса Мирного, О. Довженка, М. Стельмаха, О. Гончара та ін. дасть змогу також розкривати самотність українського речення як одиниці синтаксису, виражальні ознаки граматичної будови української мови взагалі.

Єдність лінгвістичного та літературознавчого підходів до слова в аналізі тексту художнього стилю. Цей принцип потребує встановлення зв'язків між формою, змістом і функцією мовних засобів. Доцільність

такого положення визначається тим, що засобом естетичної функції є не просто знаки мови, а певним чином організована система мовних прийомів образного відтворення дійсності. Наприклад, слово *діамант* викликає в нашій уяві огранований і відшліфований камінь алмаз, але зовсім по-іншому ця лексема сприймається в тексті В. Самійленка, де вона трансформується в образ рідної мови:

Українська мова
Пам'яті Т.Г.Шевченка
Діамант дорогий на дорозі лежав, –
Тим великим шляхом люд усякий минав,
І ніхто не пізнав діаманта того.
Йшли багато людей і топтали його.
Але раз тим шляхом хтось чудовний ішов,
І в пилу на шляху діамант він найшов...
Так в пилу на шляху наша мова була,
І мислива рука її з пилу взяла...

Метафоричне переосмислення суті рідної мови на основі асоціативного зіставлення з дорогим діамантом передає глибоку думку про нелегку долю мови рідного народу, у яку він століттями вкладав свої думки, мрії, сподівання, та ролі Т. Шевченка в історії її розвитку.

Якщо не дотримуватися цього принципу, фактично відбувається деформація розуміння мови як багатогранного явища та її виражальної суті.

Посилення естетичного розвитку дітей із словесною творчістю. Цей принцип передбачає використання на заняттях з мови творчих завдань, які набувають фактора естетичного виховання, оскільки в основі їх лежать уміння застосовувати отримані знання про естетичні засоби мови в новій ситуації (скажімо, рольове перевтілення в сніжинку, берізку, весну, рівчак, вазон – описати враження), виражати мовними засобами екстралінгвістичні значення (часу, простору, мети та ін.), добирати образні слова на ту чи іншу тему, складати власні тексти різних жанрів. Організація словесної творчості дітей нерозривно пов'язана з виробленням навичок бачити в мовленні логічність, послідовність, доцільність, виразність, гуманістичну наповнюваність.

Сукупна реалізація названих принципів має позначитися як на змісті мовної освіти, так і на практичній методиці, що може стати рушійною силою поступового вирішення вчителем-словесником проблеми виховання почуття прекрасного засобами предмета.

Таким чином, ефективність навчально-виховного процесу не обмежується інтелектуальною діяльністю учня, а передбачає її мотиваційно-емоційну основу. Розвиток усебічної мовленнєвої компетенції залежить від правильного розуміння суті естетичної функції мови та чіткого визначення принципів, форм і методів, спрямованих на виховання почуття прекрасного в процесі вивчення мови. Комплексний підхід до різних принципів мовно-естетичного виховання та шляхів їх реалізації сприяє поглибленню і розширенню знань учнів про виражальні засоби мови, створює оптимальні умови для розвитку й удосконалення вмінь творчо-комунікативного характеру, що може кардинально змінити навчально-виховний процес з мови і стати запорукою успішного вирішення проблеми формування естетично вихованої мовної особистості.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА КОНТРОЛЮ

1. Яке значення має робота з естетичного виховання на уроках мови?
2. Хто з педагогів теоретично обґрунтував загальні принципи естетичного виховання?
3. Назвіть принципи мовно-естетичного виховання. Дайте їм характеристику.
4. Як ви розумієте емоційний підтекст уроку?
5. Як, на вашу думку, можна створити позитивний емоційний фон у шкільній мовній освіті (на прикладі вивчення окремої теми)?
6. Розкрийте зміст і значення міжпредметних зв'язків з літературою на уроках мови (на прикладі вивчення мовної теми).